

УДК 342.7

Ю.В. Кириченко**КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВ І СВОБОД
ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА
ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ УКРАЇНИ:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ**

Анотація. У статті розглянуті різні погляди вчених щодо класифікації прав і свобод людини і громадянина за таким критерієм, як сфера суспільних відносин. Проаналізовані норми розділу II Конституції України, в яких закріплені основні права людини та здійснена спроба віднесення їх до тієї чи іншої класифікаційної групи.

Ключові слова: класифікація, права і свободи людини і громадянина, особисті права, громадянські права.

Аннотация. В статье рассмотрены различные взгляды ученых на классификацию прав и свобод человека и гражданина за таким критерием, как сфера общественных отношений. Проанализированы нормы раздела II Конституции Украины, в которых закреплены основные права человека и осуществлена попытка отнести их к той или иной классификационной группе.

Ключевые слова: классификация, права и свободы человека и гражданина, личные права, гражданские права.

Abstract. Different views on the classification of human rights and freedoms are considered in this article in such criteria as the sphere of public relations. The norms of the issue number two of constitution of Ukraine are analyzed, in which the many human rights are assigned and accomplished an attempt to refer them to one or another classificational group.

Key words: classification, human rights and freedoms, personal rights, civil rights.

Права і свободи людини і громадянина є головним конституційно-правовим інститутом, значущість якого обумовлена не тільки цілями конституціоналізму, а й ст. 3 Конституції України [1], яка на думку П.М. Рабіновича і М.І. Хавронюка, «задає тон» усім наступним конституційним приписам, котрі відображають реальне або бажане становище людини в українському суспільстві, регулюють її відносини з державою... . Одним словом, це не «рядова», а базисна стаття... . Вона є нормативно-юридичним фундаментом гуманістичного спрямування розвитку суспільного і державного життя в Україні» [2, с. 92].

Незважаючи на гуманістичну спрямованість Основного Закону України, в якому вперше у вітчизняній історії найвищою соціальною цінністю на конституційному рівні визнано людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку, значна частина його положень потребує подальшого наукового обґрунтування та вдосконалення. Як зазначив С. Головатий: «ніхто не заперечує, що Конституції України 1996 р. як акту позитивного права властиві певні вади. Вона дійсно містить чимало недоліків...» [3, с. 159]. Але при цьому він зауважив, що «... наявність недоліків у тексті не повинна бути зачіпкою для спроб перекреслити ті позитивні надбання документа, які мають фундаментальне значення» [3, с. 159].

© Кириченко Ю.В., 2014.

Про необхідність оновлення Конституції України нині стверджує більшість українських державних, політичних і громадських діячів, юристів і політологів, а також зарубіжні експерти та інституції. Підтвердженням актуальності зазначеної проблеми стали укази Президента України «Про підтримку ініціативи щодо створення Конституційної Асамблеї» від 21 лютого 2011 р. №224/2011 та «Про Конституційну Асамблею» від 17 травня 2012 р. №328/2012.

На сьогодні вже ні в кого не викликає сумнівів і те, що процес удосконалення Основного Закону держави вимагає свого фундаментального теоретико-методологічного забезпечення, яке б дозволило унеможливити помилки та прорахунки при розробці конституційних змін. Вітчизняний та світовий досвід свідчить, що ігнорування теоретичних проблем конституції та недотримання принципів належного наукового забезпечення конституційних процесів може призвести до непередбачуваних наслідків.

Одним із аспектів вирішення цієї проблеми є дослідження видової кваліфікації прав і свобод людини і громадянина, яка набуває практичного значення при підготовці змін до другого розділу Конституції України, оскільки вона здатна сприяти забезпеченню повноти й обґрунтуванню послідовності викладу таких прав і полегшенню орієнтуванню у різноманітних права людини.

Метою пропонованої статті є аналіз існуючих у вітчизняній юридичній науці та конституційній практиці різноманітних підходів щодо класифікації прав і свобод людини і громадянина та її закріплення у Конституції України.

Конституційні права і свободи людини і громадянина відрізняються своєю багатоманітністю і тому питання їх кваліфікації та систематизації стали традиційними для юридичної науки та практики. Теоретичному обґрунтуванню зазначеної проблематики присвячені наукові праці та навчальна юридична література багатьох українських і російських учених, зокрема: А.Я. Азарова, З.С. Гладуна, Л.І. Глухарєвої, В.Ф. Годованця, Л.А. Касинюка, А.М. Колодія, В.В. Кравченка, О.Г. Кушніренка, Д.І. Луковської, В.В. Молдована, А.Ю. Олійника, В.Ф. Погорілка, Ж.М. Пустовіт, О.В. Пушкіної, П.М. Рабіновича, Т.М. Слінька, Ю.М. Тодики, В.Л. Федоренка, М.Г. Федчишина, О.О. Фрицького, Н.Г. Шукліної та ін.

У теорії прав людини та у конституційній практиці не існує єдиного, уніфікованого підходу щодо класифікації прав і свобод людини і громадянина. Вони є досить різноманітними і можуть бути класифіковані за багатьма критеріями, які покладені в їх основу.

Так, П. Кузьменко вважає, що всі критерії мають відповідати «таким вимогам:

- а) мали якісний характер;
- б) були суспільно значущими;
- в) були присутніми у кожному розділі класифікації;
- г) сприяли виявленню особливостей кожної групи та кожного виду;
- д) відповідали основам, за якими здійснюється класифікація;
- е) при появі в майбутньому будь-якого нового права чи свободи їм вже виділено місце у певній групі чи підгрупі даної класифікації» [4, с. 95].

Всього за даними Д.І. Луковської в юридичній літературі налічується понад 10 критеріїв [5, с. 2].

Деякі із критеріїв відображають офіційну класифікацію прав людини, тобто законодавчо закріплений поділ прав і свобод, інші – неофіційну (доктринальну), тобто таку, яка відображає зміст теоретико-методологічних напрацювань науковців у сфері дослідження прав людини і їх видів.

Офіційна класифікація насамперед впливає з назв та змісту відомих міжнародно-правових актів (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 р.), які є юридично-обов'язковими документами для будь-якої держави, у тому числі і для України.

Відповідно до цих актів можна чітко окреслити основні види прав і свобод людини, а також назви груп або видів відповідної класифікації цих прав. Права і свободи у зазначених актах поділяються на громадянські і політичні, з одного боку, і на економічні, соціальні і культурні – з іншого, які у своїй сукупності й утворюють систему основних прав і свобод людини і громадянина. У такій послідовності присутня, на наш погляд, певна логіка. Наприклад, якщо у Конституції Української РСР від 20 квітня 1978 р. на першому місці були соціально-економічні права, то у чинній Конституції України перше місце посідають громадянські та політичні права, тобто права і свободи людини і громадянина зараз розташовані в тій послідовності, як вони зароджувались історично.

У той час вказаний поділ прав і свобод не слід абсолютизувати або тим паче протиставляти один одному. Про це йде мова й у самих Міжнародних пактах, у яких знайшли відображення нерозривна єдність і взаємозалежність усіх груп прав і свобод людини і громадянина. У преамбулах обох Пактів відзначається, «... що згідно з Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само, як і своїми громадянськими та політичними правами ...» [6, с. 15].

Варто зазначити, що розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» чинної Конституції України не дає чіткої класифікації прав і свобод людини і громадянина, а також, як стверджує О.В. Пушкіна, «... не містить безпосередньої вказівки на той критерій, згідно з яким у ній класифікуються та групуються права людини» [7, с. 10], тобто у ньому відображено опосередкований спосіб закріплення конституційної класифікації прав людини. Разом з тим, вона підкреслює, що «... з цього факту не можна робити висновок, що у Конституції України ... права людини подаються безсистемно і що в ній відсутня внутрішня структура, яка дозволяє класифікувати різні права» [7, с. 10].

У досліджуваному розділі вперше відповідно до загальноновизнаних світових стандартів і Міжнародних пактів у 31 статті закріплено 48 основних прав і свобод

людини і громадянина, що складає тільки третину від занесених у каталог прав, яких «... на сучасному етапі містить понад 150 найменувань» [8, с. 86].

Із усіх критеріїв класифікації конституційних прав і свобод людини і громадянина найбільш поширеним і обґрунтованим є виділення за сферою суспільних відносин, в яких ці права реалізуються. Саме за цим критерієм ряд вітчизняних учених поділяють права людини на три групи, при цьому об'єднуючи економічні, соціальні і культурні права в одну групу [9, с. 144], інші пропонують класифікаційну модель з чотирьох груп прав [10, с. 88], але переважна більшість правознавців поділяють права і свободи людини і громадянина на п'ять груп [11, с. 120; 12, с. 10; 13, с. 235], а окремі з них навіть на шість груп, тобто виокремлюють ще й екологічні права [14, с. 59; 15, с. 31–33].

Як зауважують З.С. Гладун та М.Г. Федчишин, «із змісту Конституції України випливає, що основні права та свободи громадян слід класифікувати за такими ознаками: громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні» [16, с. 20]. Поділяючи цю думку та узагальнюючи існуючі інші погляди щодо сутності та змісту будь-якої класифікаційної моделі прав людини і громадянина, слід зазначити, що будь-яка із них має довільно умовний характер, оскільки одні й ті самі права можуть одночасно належати до різних класифікаційних груп за одним і тим самим критерієм, що, як слушно зауважив В.М. Капіцин, у багатьох випадках віднесення прав до тієї або іншої класифікаційної групи викликає чималі складнощі. Особливо це стосується розмежування між соціальними та економічними правами, з одного боку, та особистими і громадянськими, – з другого [17, с. 49].

Прикладом цього може слугувати право на працю, яке закріплено у ч. 1 ст. 43 Конституції України, і яке може віднести як до групи соціальних, так і до групи економічних прав. Або право на страйк, яке закріплено у ч. 1 ст. 44, і яке теж можна віднести до груп соціальних чи економічних прав, а деякі дослідники навіть відносять це право до групи політичних прав [18, с. 36].

При класифікації конституційних прав і свобод людини і громадянина вельми актуальною є проблема адекватного найменування груп, які відчутно розходяться на доктринальному рівні. Наприклад, П.М. Рабінович поділяє права людини і громадянина за змістом (характером) людських потреб на: фізичні (життєві), особистісні, культурні (гуманітарні), економічні та політичні [2, с. 10–11]. Насамперед це стосується групи прав, до якої належать такі фундаментальні права людини, як право на вільний розвиток особистості, на життя, здоров'я, свободу, ім'я, на повагу до честі і гідності, на індивідуальність, на невтручання в особисте життя тощо. На сьогодні в юридичній літературі зустрічається понад десять видів найменувань цих прав і свобод, а саме: абсолютні; громадянські; громадянські (особисті); елементарні; особисті; особисті (громадянські); особові; особистісні; життєві; фізичні; природні; невід'ємні; індивідуальні; цивільні.

Таке розмаїття підходів щодо назви цієї групи прав людини негативно впливає на розкриття змісту та особливостей окремих прав, ускладнює розуміння їх соціального призначення. Тому з метою уникнення непорозуміння доцільно виробити

універсальну назву, яка могла б використовуватися всіма науковцями, а також була б застосована при підготовці змін до Конституції України.

На нашу думку, одним із шляхів вирішення цього питання є лексичний аналіз назви групи. Так, згідно з великим тлумачним словником сучасної української мови терміни «життєвий» означає «близькість до життя»; «невід'ємний – якого не відділити, відокремити від кого, чого-небудь»; «особистий – який безпосередньо стосується якої-небудь особи, пов'язаний з нею. Який виражає індивідуальні особливості, нахили і т. ін. якої-небудь особи»; «особистісний – що стосується кого-небудь як особистості, індивідуальності; пов'язаний з виявом чітких особистих, індивідуальних рис, особливостей»; «природний – властивий, притаманний кому-небудь від природи, народження»; «фізичний – пов'язаний зі станом організму, його відчуттям» [19, с. 276, 593, 685, 945-946, 1321].

Наведені приклади свідчать, що більшість з назв досліджуваної групи не відповідають змісту прав і свобод людини і громадянина, які в ній закріплені. При цьому особливу увагу необхідно звернути на такі найменування як «громадянські права» та «особисті права». Так, Л.І. Глухарєва стосовно «особистих прав» зазначає, що «усі права є особистими, оскільки належать людям, але у цьому випадку мова йде про використання цього терміна у вузькоспеціальному значенні. Особистими називають права, узяті в антропологічному контексті, в аспекті індивідуального буття» [20, с. 43–44].

П.М. Рабінович зауважує, що «стосовно ж так званих «громадянських прав», то таке поняття (як і сам термін) природним чином асоціюється із правами саме громадян, тобто не всіх, не будь-яких людей, а лише юридично визнаних громадян тієї чи іншої держави. Тому зазначене поняття не є тотожним із поняттям «особистих» (точніше, особистісних або ж особових) прав людини» [2, с. 10]. Тобто відомий вчений виходить із неоднаковості понять «права людини» і «права громадянина», і для цього є певні підстави. По-перше, вони відображають різні аспекти статусу особи, а їх відмінність пов'язана з дуалізмом сучасного суспільства, яке, з одного боку, є громадянським, а з іншого – політично організованим. По-друге, права людини можуть існувати незалежно від їх державного визнання та законодавчого закріплення, поза відносинами їх носія з тією чи іншою державою. Права ж громадянина перебувають під захистом тієї держави, до якої належить ця особа. По-третє, багато людей у світі взагалі не мають правового статусу громадянина і у зв'язку з цим вони формально мають лише права людини, але не мають прав громадянина. Ці розмежування збережено і в Конституції України, про що свідчить назва другого розділу, а також формулювання відповідних статей. Але, на нашу думку, нині зазначений поділ все більше втрачає своє значення, оскільки природні права людини вже давно визнані всіма розвинутими демократичними державами і, таким чином, виступають одночасно і в якості прав громадянина. Як слушно зауважив з цього приводу І.С. Фарбер, «між правами людини, громадянина і особи не має абсолютної межі» [21, с. 42]. Підтвердженням цієї тези може слугувати також і те, що значна кількість дослідників при визначенні найменування цієї групи прав, застосовують ці

поняття у сполученні «громадянські (особисті)» або «особисті (громадянські)» права, тобто фактично визнають їх тотожними.

Отже, дотримуючись основних положень загальновідомих міжнародно-правових актів, ми, як і більшість авторів вітчизняної наукової літератури з конституційного прав, вважаємо, що закріплені у другому розділі Основного Закону України права і свободи людини і громадянина потрібно групувати на п'ять основних груп: громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні, які за слушним зауваженням Н.Г. Шукліної «є не якимось випадковим, аморфним поєднанням, а внутрішньо узгодженою системою прав і свобод громадян, яка охоплює своїм регулюючим впливом всі найважливіші й найістотніші сфери життя і діяльності людини» [22, с. 203].

Враховуючи, що серед учених немає одностайності щодо конкретного переліку прав, які можна віднести до тієї чи іншої групи, на основі проведеного всебічного аналізу юридичної літератури та змісту кожного нормативно-правового припису відповідної статті Конституції України пропонуємо перелічені у них права і свободи людини і громадянина віднести до таких класифікаційних груп:

1) громадянських прав – ст. 23, ч. 1, 3 ст. 27, ч. 1 ст. 28, ч. 1, 5 ст. 29, ч. 1 ст. 30, ст. 31, ч. 1, 3, 4 ст. 32, ч. 1, 2 ст. 33, ч. 1, 2 ст. 34, ч. 1 ст. 35, ч. 2, 3, 4, 5 ст. 55, ст. 56, ч. 1 ст. 57, ч. 1 ст. 59, ч. 2 ст. 63;

2) політичних прав – ч. 1, 3 ст. 36, ч. 1, 2 ст. 38, ч. 1 ст. 39, ст. 40;

3) економічних прав – ч. 1, 3 ст. 41, ч. 1 ст. 42;

4) соціальних прав – ч. 1, 4 ст. 43, ч. 1 ст. 44, ч. 1 ст. 45, ч. 1 ст. 46, ч. 1 ст. 47, ст. 48, ч. 1 ст. 49, ч. 1, 2 ст. 50;

5) культурних прав – ч. 1, 4, 5 ст. 53, ч. 1, 2 ст. 54.

Розуміючи, що з погляду чистої теорії ця класифікаційна модель є недосконалою, але враховуючи те, що вона вже протягом багатьох років пов'язана з певною юридичною формою – конкретними міжнародно-правовими актами, до норм яких має адаптуватися національне законодавство, ми вважаємо, що вона на сьогодні є найбільш повною класифікацією прав і свобод людини і громадянина, і тому доцільність її застосування має практичне значення. У зв'язку з цим зазначена кваліфікація може вдосконалюватися внаслідок уточнення правової природи і змісту окремих існуючих прав, а також з урахуванням виникнення нових прав може змінюватися, якщо майбутні права «не будуть вписуватися» в уже існуючі класифікаційні групи. Закріплений в Конституції України перелік основних прав і свобод людини і громадянина є достатньо широкий, але він не є вичерпним, тому що неможливо передбачити всі права. Отже, такий підхід до класифікаційної проблематики з розвитком суспільства дає можливість внесення нових невідомих конституційній практиці прав.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст. 141; 2. Рабінович П.М. Права людини і громадянина: навч. посіб. / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.; 3. Головатий С. Тріада європейських цінностей –

верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу / С. Головатий // Право України. – 2011. – №5. – С. 159–174; **4.** Кузьменко П. Класифікація конституційних прав і свобод людини та громадянина за Конституцією України / П. Кузьменко // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – №3. – С. 95–97; **5.** Луковская Д.И. Классификация прав и свобод человека и гражданина / Д.И. Луковская // История государства и права. – 2007. – №15. – С. 2–4; **6.** Права людини: міжнародні договори Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи / Упоряд. В. Павлик, В. Тесленко. – К.: Факт, 2001. – 152 с.; **7.** Пушкіна О.В. Питання класифікації прав людини та способів закріплення у сучасній конституційній практиці / О.В. Пушкіна // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – №11. – С. 8–20; **8.** Георгіца А.З. Конституційне право зарубіжних країн: підруч. / А.З. Георгіца. – Тернопіль : Астон, 2003. – 432 с.; **9.** Кравченко В.В. Конституційне право України: навч. посіб. / В.В. Кравченко. – Вид. 3-тє, виправл. та доповн. – К. : Атіка, 2004. – 512 с.; **10.** Годованець В.Ф. Конституційне право України: навч. посіб. / В.Ф. Годованець. – К.: МАУП, 2005. – 360 с.; **11.** Конституція незалежної України: навч. посіб. / Кол. авт.; за заг. ред. В.Ф. Погорілка, Ю.С. Шемшученка, В.О. Євдокимова. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Спілка юристів України, 2000 – 428 с.; **12.** Погорілка В.Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В.Ф. Погорілка, В.В. Головченко, М.І. Сірий. – К. : Ін Юре, 1997. – 52 с.; **13.** Актуальні проблеми конституційного права України: підруч. / За заг. ред. А.Ю. Олійника. – К. : Видавничий дім «Скіф», 2012. – 532 с.; **14.** Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.; **15.** Пазенок А.С. Права та свободи людини і громадянина: навч. посіб. / А.С. Пазенок. – К. : Академвидав, 2010. – 176 с.; **16.** Гладун З.С. Основи конституційного права України: навч.-метод. посіб. для студ. вищих навч. закладів / З.С. Гладун, М.Г. Федчишин. – Тернопіль : Економічна думка, 1999. – 151 с.; **17.** Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: учебн. пособ. / В.М. Капицын. – М. : НКФ «Экмос», 2003. – 288 с.; **18.** Касынюк Л.А. Основы конституционного права Украины: учебн. пособ. / Л.А. Касынюк. – Изд. третье, перераб. и допол. – Х. : Одиссей, 2003. – 255 с.; **19.** Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпень : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.; **20.** Глухарева Л.И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование) / Л.И. Глухарева. – М. : Юристъ, 2003. – 304 с.; **21.** Фарбер И.Е. Свобода и права человека в советском государстве / И.Е. Фарбер. – Саратов, 1974. – 189 с.; **22.** Конституційне право України / підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів освіти / За заг. ред. В.Ф. Погорілка. – 2-ге доопр. вид. – К. : Наукова думка, 2000. – 732 с.